

DOI <https://doi.org/10.32782/naoma-bulletin-2024-1-12>
УДК 7.025.4:[738.5.071.1(477)''19''Сервін
ORCID ID: 0000-0002-1814-4331
ORCID ID: 0009-0008-3976-9112

Тетяна Тимченко

*кандидатка мистецтвознавства, доцентка
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
tetiana.tymchenko@naoma.edu.ua*

Микита Яворський

*здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня
кафедра техніки та
реставрації творів мистецтва
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
mykyta.yavorskyi@naoma.edu.ua*

РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ЗАСІБ АДАПТАЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ НА ПРИКЛАДІ ДВОХ ПАННО В. СЕРВІНА (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК)

Анотація. *Метою* даної статті є аналіз методики консервації і реставрації та етичних питань переосмислення й адаптації спадщини радянського періоду на прикладі двох парних мозаїчних панно 1960-х років українського митця Владислава Йосиповича Сервіна (1931–1994) [1]. **Методи дослідження.** Зважаючи на міждисциплінарний характер, застосовано такі методи дослідження, як історичний, політологічний, формальний аналіз та метод безпосереднього натурного обстеження стану мозаїчних панно і спостережень під час підбору реставраційних методик консервації, розкриття й естетичної реінтеграції. **Основні результати дослідження.** Перед студентами кафедри техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА було поставлене завдання – реставрувати два парних мозаїчних панно, розмішених у ліцеї № 3 міста Івано-Франківська, які створив художник-монументаліст В. Сервін у 1960-х роках. Оскільки одне з них було повністю вкрите емалевою фарбою задля цензурування пропагандистського сюжету, було вирішено частково розкрити мозаїчні твори з-під пізнього перемальювання, а також доповнити окремі втрати.

Неоднозначність поставлених завдань була зумовлена необхідністю узгодження принципів збереження творів, які мають історичну та художньо-естетичну цінність, але містять символи комуністичного режиму і водночас – сліди пізніших втручань, якими приховували ці символи. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження визначено алгоритм реставрації мозаїчних панно, а саме зняття нашарувань емалевої фарби з усієї поверхні мозаїки, окрім фактурних елементів; доповнення втрат мозаїчного набору та коригування окремих елементів зображення. Сформовано бачення подальшого експозиційного вигляду двох панно з метою консервації оригінального твору та одночасно – пізніших втручань задля ліквідації символів радянської ідеології та зміни сюжету твору з пропагандистського на ліричний та український.

Ключові слова: реставрація, консервація, вибіркове видалення перемальювань, українське монументальне мистецтво, мозаїка, декомунізація, коригування первісного задуму.

Tetiana Tymchenko

*PhD, Associate Professor
National Academy of Fine
Arts and Architecture
tetiana.tymchenko@naoma.edu.ua*

Mykyta Yavorsky

*second-year-student of the Master's program,
Department of Technique and
Restoration of Works of Art
mykyta.yavorskyi@naoma.edu.ua*

**RESTORATION AS A MEANS OF ADAPTATION THE MONUMENTAL HERITAGE
OF THE SOVIET TIMES ON THE EXAMPLE OF TWO PANELS
BY V.Y. SERVIN (IVANO-FRANKIVSK)**

Abstract. *The purpose* of this article is to analyse the methods of conservation and restoration and ethical issues of rethinking and adapting the heritage of the Soviet period on the example of two paired mosaic panels of the 1960s by the Ukrainian artist V.Y. Servin (1931–1994) [1]. *Research methods.* Given the interdisciplinary nature of the study, the research methods used are historical, political science, formal analysis, and the method of direct field examination of the mosaic panels and observations during the selection of restoration methods of conservation, disclosure, and aesthetic reintegration. *The main results of the study.* The students of the Department of Technique and Restoration of Works of Art of the National Academy of Fine Arts and Architecture of Ukraine were faced with the task of restoring two paired mosaic panels located in Lyceum No. 3 in Ivano-Frankivsk, created by the monumentalist artist Vladyslav Servin in the 1960s. Since one of the two panels was completely covered with enamel paint to censor the propaganda plot, it was decided to partially reveal the mosaic works from under the late repainting, as well as to supplement some of the losses.

The ambiguity of the tasks was caused by the need to agree on the principles of preserving works that have historical and artistic and aesthetic value, but contain symbols of the communist regime and, at the same time, traces of later interventions designed to hide these symbols. *Conclusions.* As a result of the study, an algorithm for the restoration of mosaic panels was formed, namely the removal of layers of enamel paint from the entire surface of the mosaic, except for textured elements; supplementing the losses of the mosaic set and adjusting individual image elements. A vision of the further exhibition appearance of the two panels was formed with the aim of conserving the original work and, at the same time, later interventions to eliminate the symbols of Soviet ideology and change the plot of the work from propaganda to lyrical and Ukrainian.

Key words: restoration, conservation, selective removal of repainting, Ukrainian monumental art, mosaic, decommunisation, adjustment of the original intention.

Аналіз останніх публікацій. Тема переосмислення мистецької спадщини тоталітарного режиму сьогодні набуває особливої гостроти у зв'язку з війною РФ проти України. Численні твори образотворчого мистецтва, передусім монументального (скульптури, живопису), що містять ознаки радянської ідеології, піддаються стихійному або плановому знесенню або ж переосмисленню, що передбачає заміну чи додавання окремих елементів. Тема є доволі складною, оскільки нерідко заангажовані радянською владою мистецькі твори мають культурну цінність. Серед українських мистецтвознавців подібні проблеми висвітлено у публікації Н. Корчиної [2], в якій авторка, спираючись на ґрунтовний аналіз існуючої історіографії, порушує питання переосмислення важкої спадщини радянського тоталітарного режиму на прикладі фашистського монумента у місті Боцен/Больцано в Італії і висловлює думку про необхідність обговорення такого питання, як доцільність нищення пам'ятників, які нагадують про недавнє минуле [2, с. 165].

З точки зору теорії реставрації, відомий іспанський вчений, професор Інституту консервації Політехнічного університету Валенсії Сальвадор Муньос-Віньяс у книжці «Сучасна теорія консервації» на підставі аналізу великої кількості теоретичних праць, розмірковує над питаннями вибору

об'єкта реставрації. Окрім безперечних цінностей, притаманних пам'ятці (які вперше у 1905 році сформулював австрійський історик мистецтва Алоїз Рігль), С. Муньос-Віньяс переконливо доводить, що об'єктом реставрації (в оригіналі – консервації) може бути будь-який предмет, який становить цінність для певної групи людей, тобто не мати при цьому статусу пам'ятки [3, с. 163].

Міркування щодо цінностей, які впливають на вибір об'єкта реставрації та її методологію, наводить український вчений, художник-реставратор вищої кваліфікації, викладач Львівського державного коледжу декоративного і прикладного мистецтва імені І. Труша О. Рішняк. Посилаючись на попереднього автора та інших зарубіжних теоретиків, він акцентує увагу на тому, що критерії цінності художнього твору є ще одним (поруч з поняттям автентичності) відносним поняттям, яке залежить «...від рівня розвитку суспільства, його політичних поглядів та морально-етичних орієнтирів. Суспільна думка завжди була визначальним фактором цінності як окремих художніх творів, так і напрацювань культури кожної епохи в цілому» [4, с. 27]. У висновках О. Рішняк стверджує, що «...поняття автентичності формується ціннісними орієнтирами суспільно-культурного середовища», і єдино можливими для «...фізичного збереження пам'яток є компромісні рішення,

що базуються на пошуках балансу між історично-естетичними цінностями та соціально-ціннісними значеннями» [4, с. 31].

Отже, проаналізувавши публікації, можемо вважати, що питання збереження та переосмислення спадщини тоталітарних режимів є досить складним, навіть болісним, і неоднозначним.

Виклад основного матеріалу. У 2023 році перед студентами кафедри техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА було поставлене завдання реставрації парних мозаїчних панно, розташованих у приміщенні ліцею № 3 міста Івано-Франківська. Панно були створені у 1960-х роках художником-монументалістом В. Сервіним, який проживав і творив у Івано-Франківську.

На жаль, про автора мозаїки відомо зовсім небагато. Згідно зі статтею у Вікіпедії [1], В. Сервін народився 1 березня 1931 р. у с. Кашперівка Вінницької обл., помер 23 березня 1994 р. в Івано-Франківську. Закінчив Київське училище ужиткового мистецтва (нині Київська державна академія декоративного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука), навчався у Є. Лученка, С. Колоса та О. Полуянова. Був членом НСХУ, з 1964 р. брав активну участь у республіканських виставках, працював у галузях станкового і монументального живопису та станкової графіки. Це більшість інформації, яка є у вільному доступі, але, оскільки проєкт ще не завершений, вважаємо доцільним пошук додаткової інформації про автора та його творчість поміж колегами в Івано-Франківську та в архівах НСХУ.

Одним з творів, вказаних у тому ж джерелі [1], фігурує робота «Вся влада Радам!» (1966), однак, без уточнень, до якого жанру образотворчого мистецтва він належить і де зберігається. З великою вірогідністю можна порівняти його з одним із двох парних панно, що стали об'єктом нашого дослідження та реставрації. На жаль, назва другого панно нам невідома.

Мозаїки у приміщенні ліцею було виконано у формі диптиха: сюжетом першого панно є створення Радянського Союзу із гаслом «Вся власть совѣтамъ». Попереду в застиглих позах, фронтально зображені червоноармієць, моряк та пролетарій, а також робітниця, котра тримає рушницю. Обабіч основної композиції розміщено дрібніші за масштабом емблематичні зображення споруд та людей, що наводить на думку про бойові дії, будівництво заводів, розвиток промисловості. Таким чином, основною темою твору є оспівування становлення більшовицького режиму та визначення

його основних ідеологем. Друге панно зображує узагальнених персонажів: космонавта (на грудях якого напис «СССР»), робітника та шкільну вчительку, яка тримає у руках книжку із написом «Ленін». На тлі – майже абстрактні дрібні зображення, що мають відтворювати результат попереднього панно – побудову соціалістичного суспільства (ракета, атомна електростанція, серп і молот, колоски пшениці).

Обидва твори виконані зі шматочків різнокольорового скла, пластикової і керамічної плитки, цегли. За характером виконання панно перегукуються з античним видом мозаїки *opus sectile* (технікою, що передбачає використання різних матеріалів) [5]. У часи Давнього Риму широко застосовували мармур, скло та перламутр, нині ж послуговуються набагато більшим спектром матеріалів, у нашому випадку – залишками побутових матеріалів (керамічною плиткою, битим керамічним і скляним посудом, будівельними відходами).

Після розпаду Радянського Союзу стало очевидним, що подібного характеру зображенням не місце в навчальних закладах, оскільки це суперечить закону України про декомунізацію та низці етичних питань. У 1991 р. було вирішено видозмінити пропагандистські композиції. Перше панно («Вся влада радам») було спочатку перефарбовано світло-сірою емаллю. Попри значний шар емалевої фарби, образи мозаїки однаково дуже чітко простежувалися, тому працівники ліцею (завгосп О. Савка і заступник Н. Подобна) вирішили змінити сюжет панно таким чином: використовуючи промислову шпаклівку, чоловічим персонажам додали виразні вуса та смужкові шапки, завдяки чому з'явилась схожість із козаками, а в руках дівчини замість рушниці постало молоде деревце із крупними листочками; на тлі прапора й дрібніших сюжетів праворуч створили зображення птахів (іл. 2). Зауважимо, що ці рельєфні доповнення були зроблені з великим смаком і професіоналізмом. Завдяки такому художньому втручанням вдалось змінити пропагандистський сюжет мозаїки на більш поетичний, з виразним українським національним звучанням.

У другому панно було вирішено замаскувати символіку комуністичного режиму жовтою емалевою фарбою, залишивши решту зображення недоторканим (іл. 3).

Попри радянський наратив, панно В. Сервіна є цікавими як формально, так і за фактурами. Саме тому восени 2022 року активісти зі спільноти

«Ukrainian Modernism» (медіа, створене у 2017 році на волонтерських засадах, що спеціалізується на модерністській архітектурі), а саме – засновник медіа Д. Соловійов, художник-монументаліст М. Мурафа та художниця О. Чолій розпочали розчистку панно (іл. 4), але згодом, після низки консультацій зі студентами кафедри техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА, було ухвалене рішення виконувати реставраційні втручання лише за участі студентів, активісти натомість мали висвітлювати події в соціальних мережах та дбати про матеріальні потреби проєкту.

Після прибуття до Івано-Франківська, під час першої студентської експедиції (дві

відбулися влітку 2023 р., остання – у березні 2024 р.), студенти зустрілися з директоркою ліцею Н. Микулою й домовилися про умови подальшої співпраці. Було виконано дослідження мозаїки у тогочасному її вигляді, а саме після реставраційних втручань працівників ліцею (1991 р.) та активістів (2022 р.).

Після огляду стану збереженості та виконання фотофіксації, насамперед було зазначено те, в якому стані знаходиться основа панно та проведено дослідження на наявність пустот між стіною й основою мозаїки. Шляхом простукування рукою та візуального обстеження не було виявлено жодних відшарувань та проблемних ділянок, які б потребували серйозного консерваційного втручання. Лише подекуди був порушений зв'язок мозаїчного набору з основою, що призвело до його втрат (більше простежується на другому панно). Тому проблемні ділянки було укріплено, а під час другої та третьої експедиції здійснено часткове доповнення найбільш помітних втрат.

Об'ємний рельєф зі шпаклівки, доданий у 1991 р., надає першому панно зовсім іншого сенсу, позбавляючи пропагандистського характеру, завдяки чому воно стає поетичним, несучи мир та спокій. Командою реставраторів одногласно було ухвалене рішення залишити рельєфні нашарування 1991 року.

Іл. 1. В. Сервін. Світлина з особової справи художника. [7]

Іл. 2. Сервін В. «Вся влада радам!». Мозаїка. 1960-ті роки. (Ліцей № 3, Івано-Франківськ. Стан до початку втручання 2022 р., з нашаруваннями 1991 р. [Світлина Д. Соловійова])

Іл. 3. Сервін В. «Назва невідома». Мозаїка. 1960-ті роки. (Ліцей № 3, Івано-Франківськ. Стан після реставрації 2023–2024 рр.). [Світлина М. Яворського. 2023]

Густе нашарування емалевої фарби ускладнювало процес розчистки та вимагало ретельного підбору потрібного розчинника й інструментів, які б одночасно не пошкодили поверхню та могли швидко зняти розчинений шар фарби. Також йшлося про використання пароочисника для зняття фарби, але майже одразу після спілкування з фахівцями, які мали значний досвід у реставрації монументального мистецтва, стало зрозуміло, що його використання є недоцільним.

На жаль, через погану комунікацію між виконавцями, ініціаторами порятунку мозаїки та більш досвідченими фахівцями подальша співпраця була неможлива і студенти ухвалили рішення самостійно продовжити дослідження та завершити проєкт без кураторства, послуговуючись інформацією, наявною у виконавців. Консультації, надані фахівцями, допомогли у процесі подальшої роботи, за що студенти та автори статті їм дуже вдячні. Керував роботою решти студентів М. Яворський.

Для визначення найефективнішого методу розчистки було проведено кілька досліджень: студенти виконали зонування ділянок об'єкта (розмірами 20×20 см), наносячи на них різні види розчинників. Найбільш придатним засобом виявилася промислова змивка СП-6.

Для кожної ділянки було накладено компрес із щільної поліетиленової плівки для обмеження

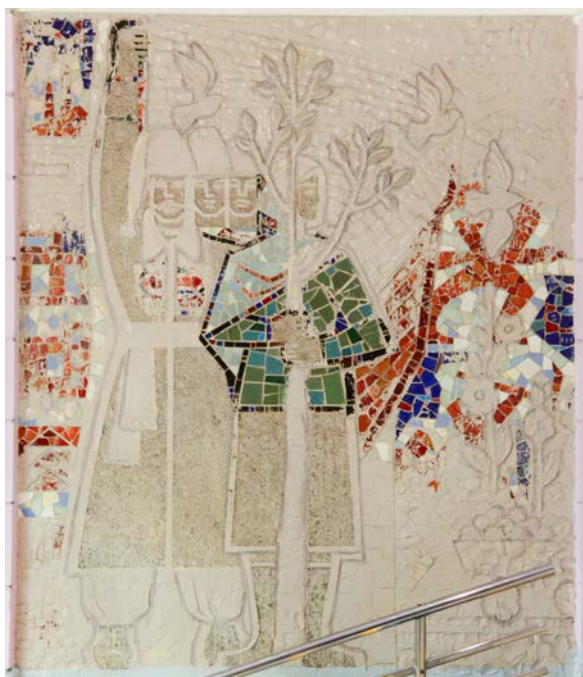
взаємодії з повітрям і тривалішої дії розчинника. На різних зонах компреси витримували від 15 хв до кількох годин. Потім плівку знімали і виконували розчищення – спочатку металевими щітками (для зняття густого шару фарби) і лише після цього щітками із синтетичним ворсом й застосуванням невеликої кількості води. Використання металевих щіток є ризикованим засобом, оскільки залишає дрібні подряпини на поверхні скляної та пластикової плитки, однак у цьому випадку розчинена фарба ставала досить м'якою, тому видалення відбувалося відносно легко і пошкоджень не спостерігалось.

Після першого етапу розчищення було з'ясовано, що емалеву фарбу можна розчинити, хоча у місцях її густого нашарування знімається набагато важче. Нижня ділянка мозаїки майже не піддавалася розчищенню. Реставраторам довелося нанести понад 8 компресів підряд на одну й ту ж ділянку, щоб повністю зняти фарбу. Варто зазначити, що упродовж розчищувальних робіт всі учасники працювали в захисних окулярах, рукавицях та масках, до того ж постійно провітрювали приміщення і робили перерви.

Перед другою поїздкою було сформовано групу ентузіастів, зокрема зі студентів-реставраторів живопису (М. Яворський, А. Тютюнник, Л. Лобода), реставраторки скульптури і творів декоративно-ужиткового мистецтва О. Батухтіної та студентки графічної спеціальності О. Шемуди. Мета експедиції – завершення консерваційно-реставраційних заходів: розчищення першого панно, доповнення втраченого. Окрім питань реставрації, команді часто доводилось узгоджувати роботу з адміністрацією, зокрема із завідувачем господарчої частини, який також допомагав з інструментарієм.

Паралельно зі зняттям фарби з першого об'єкта досліджували друге панно, яке потребувало доповнення деяких відсутніх елементів мозаїки. Так, О. Батухтіна відформувала відсутню плитку, використовуючи пластилін, гіпс, воду та спецрозчин для змащення форми, з наступною абразивною обробкою фрагментів до гладкої поверхні для доповнення та надання їй правильної форми для наступного монтування на стіну. Далі виконано тонування темперною фарбою і лакування для імітації глазурованої поверхні плитки та очищення втрачених ділянок перед монтуванням. Для формування використовували гіпс марки «Г-10» через властиві йому дрібнодисперсність та міцність.

Нині мозаїка очищена від білої емалі, крім ділянок з рельєфними доповненнями 1991 року.

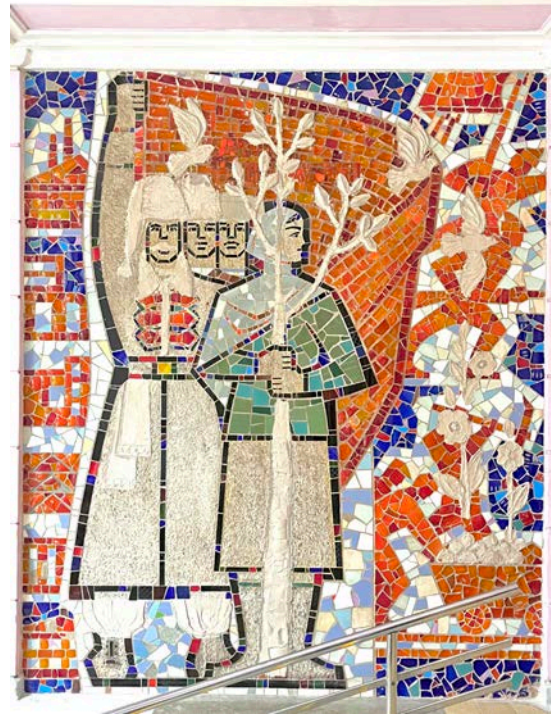

Іл. 4. Сервін В. «Вся влада радам!». Мозаїка. 1960-ті роки. (Ліцей № 3, Івано-Франківськ. Стан після втручання 2022 р.). [Світлина М. Яворського. 2024]

У березні 2024 року студенти-реставратори М. Яворський, М. Ніколайчук, А. Тютюнник і О. Батухтіна завершили етап реставрації мозаїчних панно – виконали тонування гасла «Вся влада радам» (іл. 5), на другому панно доповнили втрати мозаїчного набору (монтування доповнень здійснено за допомогою монтажного клею) (див. іл. 3), поверхню доповнень вкрито лаком. Обидва панно упродовж експедиції були очищені від поверхневих забруднень.

Однією з ідей була заміна червоного більшовицького прапора на червоно-чорний стяг УПА шляхом часткового тонування скляної плитки. Звучали пропозиції і про часткове видалення червоних скляних елементів та їхньої заміни на сучасну чорну керамічну плитку; за таким самим принципом можлива заміна композиції з більшовиками на тлі головних персонажів на відтінки, подібні до сучасної української військової форми. Однак це буде вже досить суттєве втручання, тому бажанішим є варіант тонування наявних елементів.

Висновки і перспективи використання результатів дослідження. Реставрація двох мозаїчних панно авторства В. Сервіна зі слідами пізніших втручань, виконаних з метою декомунізації, на нашу думку, є доволі вдалим прикладом узгодження різнорідних проблемних питань. Адже більша частина панно видима та зберігає авторську стилістику, ослаблені місця укріплено, втрати доповнено, видалено перефарбування емалевою фарбою і поверхневі забруднення. Водночас збережено рельєфні нашарування втручань 1991 року, виконаних з метою приховання символів радянської ідеології й заміни сюжету твору з пропагандистського на ліричний. Нові нашарування, додані з цією ж метою у березні 2024 р., узгоджуються із загальною концепцією. Мозаїки набули експозиційного стану, який не суперечить морально-етичним нормам у контексті сьогодення, влаштовує адміністрацію ліцею та не порушує закону України № 2558 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015 р.).

Іл. 5. Сервін В. «Вся влада радам!» Мозаїка. 1960-ті роки. (Ліцей № 3, Івано-Франківськ. Стан після реставрації 2023–2024 рр.). [Світлина М. Яворського. 2024]

Важливо зазначити, що усі пізніші нашарування – 1991 та 2024 рр., – не впливають на фізичний стан творів, при потребі можуть бути прибрані без погіршення стану збереженості. Отже, принцип поваги до об'єкта реставрації також дотриманий.

Оскільки тема декомунізації українського монументального мистецтва радянського періоду набуває все більшого значення, наше дослідження може бути корисним як для реставраторів, мистецтвознавців та представників інших спеціальностей, дотичних до роботи з українськими монументальними творами, так і для активістів, які бажають зберегти мистецьку спадщину радянського періоду, керуючись законом про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки.

Список використаних джерел

1. Сервін Владислав Йосипович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%96%D0%BD_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 09.03.2024).
2. Корчина Н. Досвід Італії у переосмисленні фашистської монументальної спадщини на прикладі барельєфу Муссоліні в Боцен/Больцано. *Збірник наукових праць «Українська академія мистецтва»*. Київ, 2023. Вип. 33. С. 164–177. DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2023-33-19> (дата звернення: 09.03.2024).

3. Muñoz Viñas, S. (2012). Contemporary theory of conservation. *Contemporary Theory of Conservation*. 2012. 47. P. 1–239. <https://doi.org/10.4324/9780080476834> (дата звернення: 09.03.2024).
4. Рішняк О. Критерії автентичності та цінності. Вплив соціальної значущості творів мистецтва на їх збереження. *Вісник Харківської державної академії дизайну та мистецтв* 2020. Вип. 1. С. 24–32.
5. Opus sectile. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Opus_sectile (дата звернення 21.03.2024).
6. Alla Horska/Алла Горська. *Secondary Archive*. URL: <https://secondaryarchive.org/artists/alla-horska/> (дата звернення 10.03.2024).
7. Сервін В. Особова справа // Архів Івано-Франківської обласної організації НСХУ. Спр. 467. 16 арк.

References

1. Servin Vladyslav Yosypovych. (n.d.). In *Vikipediia* [Wikipedia]. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%96%D0%BD_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 [in Ukrainian].
2. Korchyna, N. (2023). Dosvid Italii u pereosmyslenni fashystskoi monumentalnoi spadshchyny na prykladi bareliefu Mussolini v Botsen/Boltsano [Italian experience of recontextualizing the fascist monumental heritage based on the study of the Mussolini bas-relief in Bozen-Bolzano]. *Zbirnyk naukovykh prats «Ukrainska akademiia mystetstva»* [Ukrainian Academy of Arts], (33), 164–177. <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2023-33-19> [in Ukrainian].
3. Muñoz Viñas, S. (2012). Contemporary theory of conservation. *Contemporary Theory of Conservation*, 47, 1–239. <https://doi.org/10.4324/9780080476834> [in English].
4. Rishniak, O. (2020). Kryterii avtentychnosti ta tsinnosti. Vplyv sotsialnoi znachushchosti tvoriv mystetstva na yikh zberezhenia [Criteria of Authenticity and Value. Influence of the Social Significance of Art Works on Their Preservation]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dizainu ta mystetstv* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts], (1), 24–32. <https://doi.org/10.5281/1993-6400-2020-1-24-32> [in Ukrainian].
5. Opus sectile. (n.d.). In *Vikipediia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Opus_sectile [in English].
6. Alla Horska/Алла Горська. (n.d.). *Secondary Archive*. <https://secondaryarchive.org/artists/alla-horska/> [in Ukrainian].
7. Servin V. Osobova sprava [Personal file]. Arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasnoi orhanizatsii NSKhU [Archive of the Ivano-Frankivsk Regional Organization of the NUAU]. (Spr. 467, 16 ark.) [in Ukrainian].

Подано до редакції 20.02.2024